

Εισαγωγή

Καταλύτης για το ανά χείρας κείμενο ήταν η ελληνική κρίση που σοβούσε από καιρό αλλά ξέσπασε το 2009-2010 και διήρκεσε μια ολόκληρη δεκαετία (2009-2019). Οι επόμενες εξωγενείς αναταράξεις, 2020-2022, βρήκαν μια κλονισμένη οικονομία και κοινωνία. Η κρίση γενικά επέβαλε να επανεξετάσουμε ολόκληρη τη μεταδικτατορική περίοδο (Μεταπολίτευση) και συγκεκριμένα τα πολιτισμικά θεμέλια του αναπτυξιακού μοντέλου. Κίνησε το ενδιαφέρον μας για τις βαθύτερες αιτίες της εξέλιξης. Δεν μας ικανοποιούσαν πολλές από τις εξηγήσεις που δόθηκαν και, κυρίως, οι καθαρά *οικονομικές* που βασιζόνταν στις αλληλεξαρτήσεις ποσοτικών μεγεθών (όπως του κατά κεφαλήν εισοδήματος, των επιτοκίων, των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, του μοναδιαίου κόστους εργασίας) χωρίς περαιτέρω αναφορές σε ανθρώπους και κοινωνικές ομάδες.

Όμως, οι εκθέσεις εγχώριων και διεθνών οργανισμών διαπίστωναν επίσης ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις ανέβαλαν τις θεωρούμενες ως αναγκαίες θεσμικές διορθώσεις και σύστηναν μέτρα για την εξάλειψη των «διαρθρωτικών ακαμψιών» (*structural rigidities*). Ήδη ο όρος αυτός υποδήλωνε πολιτικούς, θεσμικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση, τη δυναμική των οργανώσεων συμφερόντων, την ποιότητα των θεσμών, τις επικρατούσες ιδέες, τις κοινωνικές αξίες και τις παγιωμένες πρακτικές σε κράτος και επιχειρήσεις.

Στη δημόσια συζήτηση, μαζί με τις καθαρά οικονομικές εξηγήσεις αναζητήθηκαν οι αιτίες των προβλημάτων στα δρώντα πρόσωπα, στις στρατηγικές τους, την ιδιοτέλειά τους, τη γνώση ή την άγνοια, την ικανότητα ή την ανεπάρκειά τους. Ακολουθώντας αυτή τη μεθοδολογική επιλογή, ο Γιάννης Πρετεντέρης, ένας οξυδερκής πολιτικός σχολιαστής, έγραφε ότι η κυβέρνηση του Γιώργου Παπανδρέου, μετά την εκλογική της νίκη, απέτυχε να διαχειρισθεί αποτελεσματικά την κρίση από «*ένα πρωτοφανή συνδυασμό ασχετοσύνης, ανικανότητας, ασυνειδησίας και αυταρέσκειας*»¹. Αυτή

¹ Βλ. Γιάννης Πρετεντέρης, *Ο ψυχρός εμφύλιος. Τα πρόσωπα και τα γεγονότα που διέλυσαν μια χώρα*, (εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σελ. 41). Με γλαφυρά γραμμένο κείμενο προσεγγίζει την πολιτική ως μια αρένα στην οποία σημαντικός αριθμός ατόμων, συχνά χωρίς σαφείς αρχές και κοινωνικά ριζώματα, ανταγωνίζεται για την εξουσία. Επίσης εκθέτει προσωπικές

φαίνεται πως ήταν η κυρίαρχη οπτική στο πολιτικό σύστημα και την κοινή γνώμη που τείνει να επιρρίπτει προσωπικές ευθύνες σε άλλους αμφισβητώντας συχνά τη γνώση, την ηθική και την ικανότητά τους.

Ωστόσο, πέραν της προσωπικής τους ευθύνης, *πολίτες και πολιτικοί δρουν σε ένα σύστημα και συμπεριφέρονται σύμφωνα με τους εκεί επικρατούντες τυπικούς και άτυπους κανόνες και αξίες (σε συνδυασμό βέβαια με τις οικονομικές δομές και το διεθνές περιβάλλον)*. Βεβαίως, δεν δρουν όλα τα άτομα με τον ίδιο τρόπο, ούτε και με τα ίδια αποτελέσματα. Κάτι που σημαίνει ότι τα πρόσωπα και οι στρατηγικές τους παίζουν ρόλο. Δεν βλέπουν όλοι τη Συρία το ίδιο. Όμως, επαναλαμβανόμενα λάθη αποκαλύπτουν βαθύτερα προβλήματα πολιτικών δομών, συμπεριφορών, τρόπων σκέψης και αξιών. Στο βάθος διακρίνουμε την ιστορία. Επομένως, για να κατανοήσουμε στην ολότητά τους όσα συνέβησαν, δεν αρκεί να υποστηρίξουμε ότι έχουμε απλώς να κάνουμε με ένα ανεπαρκές πολιτικό προσωπικό ή μια ανεπαρκή ηγεσία.

Γιατί «πολιτισμική προσέγγιση»;

Στο κείμενο αυτό δεχόμαστε γενικά ότι οι κυρίαρχες αξίες και ιδέες της κοινωνίας παίζουν καθοριστικό ρόλο στη πορεία μιας χώρας, εν προκειμένω της Ελλάδας. Οι *Καρλ Μαρξ*, *Μαξ Βέμπερ* και σύγχρονες πολιτισμικές μελέτες άλλων στοχαστών διερεύνησαν τις (πολύ) μακροχρόνιες επιδράσεις τους. Όμως και βραχυχρόνια οι αξίες και οι ιδέες επηρεάζουν τις εξελίξεις, καθώς ορίζουν τι είναι «σωστό» και τι «λάθος», ηθικά παραδεκτό ή απαράδεκτο, δίκαιο ή άδικο κι από τους ορισμούς αυτούς εξαρτάται, σε σημαντικό βαθμό αλλά όχι πλήρως, η συμπεριφορά των ατόμων, πολιτών και πολιτικών.

Εξετάζουμε, λοιπόν, την υπόθεση ότι η κρίση στην Ελλάδα δεν ήταν απλώς ή πρωτίστως οικονομική, όπως ενδεχομένως σε άλλες χώρες ή – έστω – προϊόν κακών πολιτικών αποφάσεων σε κρίσιμες στιγμές, αλλά είχε βαθύτερες αιτίες: τις αξίες και πεποιθήσεις σε κοινωνία και πολιτική.

Τη δεκαετία που ακολούθησε το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008-9, περιήλθαν και άλλες χώρες σε οικονομικές

επιδιώξεις επιρροής ή κομματικής ανόδου, τακτικισμούς, κυμαινόμενες συμμαχίες στελεχών και ατέλειες χαρακτήρα. Την ίδια μεθοδολογική επιλογή υιοθετεί και στο Γιάννης Πρετεντέρης, *Η δεύτερη μεταπολίτευση*, (πρώτη έκδοση 1997, δεύτερη από το *Βήμα*, Μάρτιος 2010) όπου περιγράφει την περίοδο από την πρώτη εκλογή του Κώστα Σημίτη ως πρωθυπουργού μέχρι την επικράτησή του στο κόμμα, μετά τον θάνατο του Ανδρέα Παπανδρέου και τις εκλογές του 1996.

δυσκολίες. Είδαν το κατά κεφαλήν ΑΕΠ να υποχωρεί και αντιμετώπισαν προβλήματα χρεών (Ιρλανδία, Πορτογαλία, Κύπρος, Ιταλία, Ισπανία). Αλλά, ενώ όλες οι άλλες χώρες ανέκαμψαν και ολοκλήρωσαν τις πολιτικές προσαρμογής («μνημόνια») σχετικά γρήγορα, στην Ελλάδα η κρίση υπήρξε βαθύτερη (καθώς η χώρα απώλεσε το 25% του ΑΕΠ της) και μεγαλύτερης διάρκειας (8 χρόνια). Η Ελλάδα δυσκολεύθηκε να εφαρμόσει προγράμματα προσαρμογής, τα οποία άλλωστε η ίδια αδυνατούσε να σχεδιάσει. Ένα συμπαγές μέτωπο κυβερνητικών αξιωματούχων, οργανώσεων συμφερόντων, κρατικής γραφειοκρατίας και κρατικοδίαιτων επιχειρήσεων προάσπιζε το status quo στη βάση δικτυώσεων, αξιών, ιδεών και νοοτροπιών που επικρατούσαν. Σε αυτό το πολιτισμικό υπόβαθρο ανήκαν, μεταξύ άλλων, οικογενειακοί δεσμοί, παγιωμένες πελατειακές πρακτικές, αντιφιλελεύθερες ιδέες και χαμηλή εμπιστοσύνη τόσο μεταξύ των ατόμων όσο και μεταξύ ατόμων και θεσμών διακυβέρνησης. Το πολιτισμικό υπέδαφος δεν ήταν ομοιογενές γιατί τα πολιτισμικά στοιχεία που αναφέραμε συνυπήρχαν με άλλα, όπως ο προσανατολισμός στο πρότυπο μιας «τακτοποιημένης κοινωνίας» κατά το (συνήθως εξιδανικευμένο) δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο και τις αξίες του, η ανθεκτική εντέλει δημοκρατική παράδοση, η ισχυρή εθνική συνείδηση κλπ. Στα ειδικά συστατικά (αυτού) του μείγματος συνίστατο η περιβόητη *ελληνική ιδιαιτερότητα* (βλ. ενότητα 3 και 5).

Το 2014 άρχισε μια ασθενική ανάκαμψη η οποία διακόπηκε από την πολιτική αλλαγή του Ιανουαρίου 2015 που έφερε στην εξουσία δυνάμεις με ισχυρή αντισυστημική φλέβα. Στη συνέχεια, από το 2017 ο αντισυστημισμός εξασθένησε τουλάχιστον σε επίπεδο κυβέρνησης και άρχισε μια σταθερή, αλλά επίσης ασθενική ανάκαμψη, η οποία όμως υπέστη νέες δοκιμασίες λόγω των αλληπάλληλων απότομων εξωτερικών διαταραχών του μεταναστευτικού, της τουρκικής απειλητικής πίεσης, της πανδημίας του 2020 και της ενεργειακής κρίσης.

Η διάρκεια και το βάθος της ελληνικής κρίσης μαζί με τα τρωτά της οικονομίας (μόνιμη προσφυγή σε εξωτερικό δανεισμό, συσσώρευση χρεών, χαμηλή ανταγωνιστικότητα) που αποκαλύπτονται πλήρως σε περιπτώσεις εξωτερικών διαταραχών, αποτελούν, λοιπόν, καλό δείκτη πολιτισμικών αντοχών και αντιθέσεων.

Ειρήσθω εν παρόδω, στην ευρωπαϊκή συζήτηση για την εμβάθυνση ή τη διεύρυνση της ΕΕ υπήρχαν πάντοτε πολιτισμικές αναφορές. Έγιναν φανερές όταν η Ελλάδα, παρά τις υστερήσεις της, ζήτησε να ενταχθεί στην τότε Ευρωπαϊκή Κοινότητα και συμπυκνώθηκαν στη ρήση του Ζισκάρ ντ' Εστέν ότι «δεν αφήνεις εκτός Ευρώπης την πατρίδα του Πλάτωνα και του Αριστοτέ-

λη». Έγιναν επίσης φανερές στη λογική της πολιτισμικής «συγγένειας» των δυτικοευρωπαϊκών χωρών με τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και, οπωσδήποτε, στην αργόσυρτη διαπραγμάτευση για την αενάως μετατιθέμενη σε ένα αόριστο μέλλον ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ. Στην τελευταία περίπτωση παρακολούθησαμε από κοντά τη διελκυστίδα μεταξύ οικονομικών συμφερόντων και πολιτισμικών επιφυλάξεων.²

Πολιτισμικές αναφορές υπεισήλθαν ντροπαλά (και εκτός «πολιτικής ορθότητας») κατά διαστήματα και στις προσπάθειες να εξηγηθούν οι οικονομικές επιδόσεις και δυσκολίες των κρατών-μελών της Ευρωζώνης που απειλούσαν τη συνοχή της. Στη Βόρεια Ευρώπη, το κυρίαρχο αφήγημα (narrative) εστίαζε στο νοτιοευρωπαϊκό χρονικό σπατάλης, χαλαρής εργασιακής ηθικής και ασύνετης δημοσιονομικής διαχείρισης που αντιπαραβαλλόταν στη βορειοευρωπαϊκή μετρημένη και «νοικοκυρεμένη» ζωή και δημοσιονομική σύνεση. Με άλλα λόγια, τοποθετούσαν όσα συνέβαιναν σε ένα πλαίσιο διαφορετικών αξιών. Το αφήγημα αυτό εξιδανίκευε τον Βορρά και δαίμονοποιούσε τον Νότο. Και στην ελληνική και ευρωπαϊκή συζήτηση δεν έλειψαν συγκρίσεις με τους Βόρειους προτεστάντες. Από την άλλη πλευρά, το αφήγημα των Νοτιοευρωπαίων απέδιδε την κρίση σε παράγοντες που δεν ήλεγχαν οι ίδιοι και στην εγωιστική συμπεριφορά των Βορειοευρωπαίων που με διάφορα προσχήματα δεν συμπεριφέρονταν αλληλέγγυα προς τους Νότιους και απέρριπταν ιδέες για αποτελεσματική βοήθεια υπακούοντας σε στενοκέφαλους «εγωιστικούς» ορισμούς συμφερόντων. Η έμφαση λοιπόν δινόταν στις αξίες που επιλέγονταν για κάθε αφήγημα, αυτοσυγκράτηση και σύνεση έναντι σπατάλης ή εγωισμός έναντι αλληλεγγύης.³

Και τα δύο αφηγήματα «υποτιμούσαν» τις θετικές όψεις των πραγμάτων και, ειδικότερα, τα θεσμικά, κοινωνικά και οικονομικά επιτεύγματα, τις προσαρμογές του Νότου στο κυρίαρχο αφήγημα ήδη πριν από την κρίση. Ταυτόχρονα «ωραιοποιούσαν» τον Βορρά.

Στην Ελλάδα ζητήματα αξιών απασχόλησαν –άμεσα ή έμμεσα– ιστορικούς, κοινωνιολόγους και πολιτικούς επιστήμονες. Ορισμένες εργασίες υπονοούσαν ότι όλα πήγαν στραβά στη χώρα, παρά κάποιες στιγμιαίες εξάρσεις.

² Βλ. Πάνος Καζάκος, *Το αβέβαιο μέλλον της Ευρώπης και η Τουρκία - Ιστορική ταυτότητα, θεσμοί και υπερεπέκταση στην Ευρώπη*, εκδόσεις Παπαζήση, 2003.

³ Όπως βεβαιώνει ο Robert J. Shiller, σημαντικές αποφάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής λαμβάνονται γενικά υπό την επήρεια «οικονομικών αφηγημάτων» (narratives). Ένα αφήγημα είναι μια ιστορία (story) με κάποιο ηθικό δίδαγμα, δηλαδή δένει μια σειρά αξιών με το τι θα έπρεπε να αποφασίζουν οι πολιτικοί (και τα άτομα). Κάθε αφήγημα εμπεριέχει ισχυρά πολιτισμικά στοιχεία. Οι αξίες συχνά υποκρύπτονται δυσδιάκριτα πίσω από τεχνοκρατικές συστάσεις. Βλ. Robert J. Shiller, *Narrative Economics: How Stories go Viral and Drive Major Economic Events*, Princeton University Press, 2019.

Αλλά, οι εξελίξεις, όπως έχει δείξει ο Στάθης Καλύβας, δεν ήταν μόνο αρνητικές.⁴ Επομένως, δεν πρέπει να στραφούμε μόνο στη σκοτεινή όψη των πραγμάτων υπό την επήρεια της κρίσης. Όπως σημειώσαμε ήδη και θα τεκμηριώσουμε αργότερα, στη θετική πλευρά ανήκουν όσα θεσμικά κυρίως επιτεύχθηκαν στη χώρα από τη Μεταπολίτευση (αλλά και πολύ νωρίτερα, από την Επανάσταση του 1821) έως την κρίση. Τα επιτεύγματα άντεξαν στη συνέχεια κατά τη διάρκεια της πρωτόγνωρης κρίσης. Αντοχές επέδειξαν, μεταξύ άλλων, οι δημοκρατικοί μας θεσμοί, οι ελευθερίες του ατόμου όπως κατοχυρώθηκαν στο Σύνταγμα, το κοινωνικό κράτος (παρά τις επώδυνες προσαρμογές που έγιναν και παρά τα δομικά του προβλήματα), οι αυθόρμητες εκδηλώσεις αλληλεγγύης δίπλα σε ακραία φαινόμενα ατομικισμού, η παραμονή εντέλει στην ΕΕ και στην Ευρωζώνη, παρά τις ισχυρές αμφισβητήσεις! Λογικά, έχουν και οι θετικές πλευρές σχέση με την κουλτούρα μας.

Οι θετικές και αρνητικές εξελίξεις μαζί «αποκαλύπτουν» ένα πολιτισμικό φορτίο που το συγκροτούν ετερόκλητα στοιχεία (προνεωτερικά, αντίθετα μεταξύ τους νεωτερικά και μετανεωτερικά), σε κυμαινόμενη ισορροπία τα οποία αποκαλούμε *πολιτισμικό πλουραλισμό!* (βλ. ενότητα 3) Διαπερνούν τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα που έτσι γίνονται φορείς αξιακών υβριδίων. Ουσιαστικά αυτό το φαινόμενο συνόψισε ο Αρίστος Δοξιάδης στο δοκίμιό του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, κερδοσκόποι».⁵

Δυσκολίες κατανόησης του αξιακού φορτίου

Όπως θα δούμε όμως, η διερεύνηση του αξιακού φορτίου αντιμετωπίζει πολλαπλές δυσκολίες. Μερικές προκύπτουν από το γεγονός ότι και άλλοι παράγοντες επενεργούν σε μια χώρα. Για παράδειγμα, ο Γιάννης Βούλγαρης υπέδειξε ότι δεν εξηγούμε πολλά πράγματα αν παραβλέψουμε τον ρόλο της «γεωπολιτικής».⁶ Οι οικονομολόγοι παραπέμπουν σε «απότομες εξωτερικές διαταραχές» (shocks) και οι θεωρητικοί της εξάρτησης (dependencia) στη μοίρα των περιφερειών του καπιταλισμού που υφίστανται οικονομικές ανατροπές από την κίνηση των μητροπόλεων και τα δίκτυα που απλώνουν παντού.⁷ Αναμφίβολα, δεν πρέπει να αγνοηθούν οι πάσης

⁴ Βλ. ενδεικτικά Στάθης Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*, εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015.

⁵ Περιλαμβάνεται στον τόμο Αρίστος Δοξιάδης, *Το αόρατο ρήγμα. Θεσμοί και συμπεριφορές στην ελληνική οικονομία*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 2013, σελ. 35-53.

⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019.

⁷ Τις κοινωνικές ρίζες διαφορετικών βαθμών εξάρτησης εξέτασε ο Νίκος Πουλιαντζάς στην περίπτωση των χωρών της Νότιας Ευρώπης. Βλ. Νίκος Πουλιαντζάς, *Η κρίση των δικτατο-*

φύσεως εξωγενείς επιρροές. Όμως ούτε να καταλήγουν σε υποτίμηση των εσωτερικών παραγόντων συμπεριλαμβανομένης της κουλτούρας.

Άλλες δυσκολίες προκύπτουν από τη φύση της κουλτούρας: Δεν είναι ένα συνεκτικό σύνολο στοιχείων σε αρμονία μεταξύ τους. Επίσης, όπως σημειώσαμε ήδη, συνυπάρχουν σε άτομα και ομάδες δέσμες αξιών και ιδεών, νοοτροπιών και εθισμών. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνουν οι έρευνες της κοινής γνώμης. Έτσι εξηγούνται αντιφάσεις στην πολιτική, μέτρα που υπακούν σε συγκεκριμένες αρχές και άλλα που τις αντιστρατεύονται. Έτσι εξηγούνται και οι αντιφάσεις σε οικονομία και κοινωνία.

Συνάγοντας αξίες και ιδέες από την πράξη και όχι (τόσο) από κανονιστικές διακηρύξεις

Ξεκαθαρίζουμε εξαρχής ότι η εφαρμοσμένη πολιτική και οι πραγματικές συμπεριφορές ατόμων, ομάδων και θεσμών (κυβέρνησης, ανεξαρτήτων αρχών κ.ά.) θα αποτελέσουν τις κύριες εμπειρικές πηγές μας για τις αξίες και τις δεσπύζουσες ιδέες, εθισμούς και νοοτροπίες της ελληνικής κοινωνίας. Το ίδιο ισχύει και για τα άτομα: Το τι πραγματικά πιστεύουν προκύπτει από το τι κάνουν. *Το τι κάνουν «αποκαλύπτει» τελικώς τα πιστεύω τους και όχι οι γνώμες που διατυπώνουν δημόσια.* Για παράδειγμα πολλοί εξ όσων εχθρεύονται πολιτικά τη Δύση, στέλνουν παρ' όλα αυτά τα παιδιά τους για σπουδές σε δυτικά πανεπιστήμια. *Η μέθοδός μας συνίσταται στη συναγωγή συμπερασμάτων για αξίες και ιδέες ως εκ του αποτελέσματος.*

Από τις πολιτικές, λοιπόν, που εφαρμόστηκαν, δηλαδή τις εμπειρικά διαπιστούμενες συμπεριφορές της ηγεσίας (π.χ., ελλειμματική δημοσιονομική διαχείριση, συνταξιοδοτικές ανισότητες, κανονιστική ρύθμιση των αγορών με διακρίσεις, διορισμούς συγγενών, διαπλοκή, συγκεκριμένες δράσεις και αποφάσεις των αξιωματούχων και οργανωμένων ομάδων), τις δυσλειτουργίες των θεσμών και τις πραγματικές επιλογές των ατόμων, συνάγουμε «*τι πραγματικά και πόσο διαφορετικά πράγματα πίστευαν*» οι εμπλεκόμενοι σε όλα αυτά. Οι διαβεβαιώσεις καλών προθέσεων ανήκουν στη σφαίρα της ιδεολογίας. Στη διατύπωση του Χέγκελ, «*η αλήθεια μιας πρόθεσης είναι η πράξη*» (*die Wahrheit einer Absicht ist die Tat*).

ριών. Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1975. Ο Πουλαντζάς ξεχώρισε τη μεταπρατική αστική τάξη, που είναι «εντελώς εξαρτημένη από το ξένο κεφάλαιο», την ενδογενή αστική τάξη, που ναι μεν εξαρτάται από αυτό αλλά με σημαντικές αντιθέσεις, και τα λαϊκά στρώματα.

Επομένως, δεν συνάγουμε τις αξίες της κοινωνίας (και της πολιτικής) απλώς και μόνον από τις διακηρύξεις αρχών, από τις ηθικές διαβεβαιώσεις ή καταγγελίες και τις προεκλογικές εξαγγελίες των πολιτικών ή άλλων αξιωματούχων. Η πολιτική πράξη αποκλίνει συνήθως από τις διακηρύξεις καλών προθέσεων και δείχνει τι πραγματικά πιστεύουν όσοι αποφασίζουν. Πάντως, οι επίσημες δηλώσεις περιέχουν μεν πάσης φύσεως υποσχέσεις για παροχές, εύνοιες κλπ, αλλά ταυτόχρονα επικαλούνται αξίες και ιδέες ή αρχές που δεν είναι ξένες στην κοινωνία αλλά αποτελούν μέρος του δικού της αμαλγάματος αξιών.

Τρία παραδείγματα αρκούν εδώ για να γίνει κατανοητό το επιχείρημα: Υπήρξε πολλή ρητορική για αξιοκρατία, αλλά οι πελατειακές πρακτικές αριστερών, κεντρώων και δεξιών κομμάτων έδειχναν εν πολλοίς το ακριβώς αντίθετο από το φαινομενικά πάνδημο αίτημα για αξιοκρατία. Επίσης, η εφαρμοζόμενη δασική πολιτική ερχόταν σε πλήρη αντίθεση προς την αξία της δασικής προστασίας που διακηρύσσει πανηγυρικά το Σύνταγμα της Ελλάδας. Τέλος, στην κεντροδεξιά υπήρχε πολλή συζήτηση για «ριζοσπαστικό» ή «κοινωνικό φιλελευθερισμό» με αναφορές στις αντίστοιχες αρχές που πάντρευαν την ελευθερία με την κοινωνική ευαισθησία, οι πολιτικές πρακτικές της όμως ήταν συχνά συνυφασμένες με πελατειακές διευθετήσεις. Έτσι το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης χαρακτήριζε ο κατακερματισμός των φορέων και οι άνισες παροχές. Ξεχώριζαν τα λεγόμενα «ευγενή ταμεία». Επιπλέον, το σύστημα ήταν ελλειμματικό και επομένως μακροχρόνια μη βιώσιμο. Τούτο διότι ήταν προϊόν συντεχνιακών διεκδικήσεων και συναλλαγής με την εκάστοτε κυβέρνηση για παροχές έναντι εκλογικής στήριξης. Αυτό ακριβώς αποκαλύπτει ότι στην πραγματικότητα ίσχυαν αξίες των εκάστοτε εμπλεκόμενων πλευρών που απέκλιναν από τις διακηρύξεις καλών προθέσεων και αρχών.

Στην παραδοσιακή αριστερά, οι αλληπάλληλες διασπάσεις του κομμουνιστικού κινήματος έφεραν στην επιφάνεια έναν αυταρχισμό που δεν είχε σχέση με τις διακηρύξεις για δημοκρατία. Όπως επίσης και οι πολιτικές της την περίοδο 2015-2019 δεν είχαν σχέση με τα σοσιαλιστικά ιδεώδη.

Για τη δεκαετία του 1980, έχει επισημανθεί ότι ο λαϊκισμός πρόβαλε αξίες τις οποίες στην πράξη διαστρέβλωνε. Αυτό ήταν ένα μόνιμο μοτίβο της κριτικής. Υλοποιήθηκαν μεν τότε διάφοροι θεσμοί εκδημοκρατισμού (συμμετοχή των εργαζομένων στις κρατικές επιχειρήσεις, αυτοδιοίκηση, συνεταιριστική δραστηριότητα), αλλά οι θεσμοί αυτοί όπως διαμορφώθηκαν εμποτίστηκαν από τις αξίες της οικογενειοκρατίας, της πατρωνίας και του κομματισμού. Θα επανέλθουμε σε αυτές τις δυσλειτουργίες και στρεβλώσεις στην ενότητα 7.

Από την άλλη πλευρά, δεν παραγνωρίζουμε ότι κατά τις προηγούμενες δεκαετίες δημιουργήθηκαν θεσμοί διαβούλευσης και εξισορρόπησης συμφερόντων, τηρήθηκαν βασικά άρθρα του Συντάγματος και οι δημοκρατικοί θεσμοί άντεξαν στην πρωτοφανή οικονομική κρίση παρά τις αναπόφευκτες ρωγμές. Επίσης, η εναλλαγή κυβερνήσεων πραγματοποιήθηκε ομαλά, ο έλεγχος του Τύπου από την κυβέρνηση απετράπη, η κοινωνική προστασία γενικά διατηρήθηκε κι ενισχύθηκε, η Ελλάδα συνολικά παρέμεινε στην ΕΕ και την Ευρωζώνη, βελτιώθηκαν οι υποδομές, αναπτύχθηκαν (έστω αναμικρά) νέα κοινωνικά κινήματα, υιοθετήθηκαν νέες ιδέες, η επιχειρηματικότητα επέδειξε εν μέρει αξιοσημείωτες επιδόσεις κλπ. Μπορούμε άνετα να υποστηρίξουμε ότι σε αυτή τη θετική όψη των πραγμάτων φανερώνονται διαφορετικές αξίες, ας πούμε εκείνες της νεωτερικότητας (βλ. ενότητα 6).

Έρευνες γνώμης

Από καιρό η συνηθέστερη εμπειρική μέθοδος διερεύνησης των αξιών και ελέγχου των θεωριών στηρίζεται σε διεθνείς και εθνικές έρευνες γνώμης. Με βάση τα δεδομένα από την Παγκόσμια Έρευνα Αξιών (*World Values Survey, WVS*) και τη Μελέτη για τις Ευρωπαϊκές αξίες (*European values Study, EVS*) προτάθηκαν διάφοροι αξιακοί/πολιτισμικοί χάρτες για την Ευρώπη και τον κόσμο. Οι αξίες των κοινωνιών μετασηματίστηκαν σε χάρτες, με τη γνωστότερη να περιλαμβάνει δύο άξονες: Στον έναν αποτυπώνεται η ισορροπία μεταξύ παραδοσιακών και ορθολογικών αξιών και στον άλλο μεταξύ αξιών «επιβίωσης» και αξιών «αυτοέκφρασης» (self-expression).⁸ Όλα αυτά επιτρέπουν «ποσοτικοποιημένες» συγκρίσεις των πολιτισμικών προσανατολισμών στις εξεταζόμενες χώρες.

Οι έρευνες γνώμης είναι μεν χρήσιμες, αλλά δεν στερούνται μεθοδολογικών περιορισμών. Ο βασικός είναι ότι εξετάζουν αντιλήψεις και απόψεις, όχι πρακτικές. Ενδεχομένως είναι σε θέση μέσω της κατάλληλης διατύπωσης να θέσουν στους ερωτώμενους εξειδικευμένα ερωτήματα από τις απαντήσεις των οποίων να προκύπτουν και ειδικότερες απόψεις που παραπέ-

⁸ Για τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους ανάλυσης των δεδομένων και «μέτρησης» των αξιών βλ. Γιώργος Παπαδούλης, «Μια μεθοδολογική προσέγγιση εναλλακτικών πολιτισμικών χαρτών με βάση τις αξίες», *Επιστήμη και Κοινωνία - Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής θεωρίας*, τ.40/2021, σελ. 54-83. που αξιοποιεί και την εμπειρία από τη συμμετοχή του σε ομάδες έργου στο πλαίσιο της WVS και του ΕΚΚΕ. Ο Παπαδούλης επισημαίνει όμως ότι (α) η χαρτογράφηση με βάση την WVS δεν είναι μοναδική, (β) προτάθηκαν και διαφορετικοί χάρτες και άξονες (ιερές έναντι κοσμικών αξιών στον ένα και αξίες υπακοής έναντι αξιών χειραφέτησης στον άλλο) και (γ) οι χαρτογραφήσεις καταλήγουν σε προφανή λάθη.

μπον σε συμπεριφορές και πρακτικές. Αυτό όμως δεν είναι πάντα εφικτό. Επομένως, η εξέταση των αξιών, των ιδεών και των αντιλήψεων των πολιτών μέσω τέτοιου τύπου ερωτηματολογίων, αν και προσφέρει συγκρίσιμα ευρήματα, έχει δεδομένα όρια.

Για τον λόγο αυτό ακολουθήσαμε έναν δρόμο εν μέρει διαφορετικό ο οποίος όμως δεν παραβλέπει τις έρευνες γνώμης. Θα παραπέμψουμε σε αυτές, όσον αφορά στην Ελλάδα, στις επόμενες ενότητες.

Περίγραμμα

Στη συνέχεια οργανώνουμε τις σκέψεις μας σε εννέα ενότητες και ένα παράρτημα.

Στην ενότητα 1 αποσαφηνίζουμε τις έννοιες. Σίγουρα το έδαφος είναι ολισθηρό, αν μη τι άλλο διότι και οι έννοιες έχουν πολλαπλές σημασίες. Πρέπει επομένως να ξεκινήσουμε από αυτές. Στην ενότητα 2 επισκοπούμε τις συναφείς με το θέμα μας θεωρητικές οπτικές που έχουν κατά καιρούς προταθεί. Στις ενότητες 3 και 4 εξετάζουμε τις υποθέσεις μας για το πολιτισμικό τοπίο της χώρας που χαρακτήριζε και χαρακτηρίζει ένας ιδιαίτερος πλουραλισμός. Διαπιστώνουμε συναφώς ότι οι περισσότερες έρευνες για την Ελλάδα εστιάζουν στην (καθ' υπόθεση σταθερή και αναλλοίωτη) απόκλιση της ελληνικής πραγματικότητας από τον δυτικό «ιδεότυπο» και υιοθετούν ρητά ή υπόρηρητα τον πολιτισμικό δυισμό. Στην ενότητα 5 συζητούμε εναλλακτικές υποθέσεις.

Οι επόμενες ενότητες καταγράφουν τα συμβάντα της περιόδου από τη Μεταπολίτευση και μετά. Προσφεύγουμε σε εξειδικευμένες συναφείς μελέτες περιοχών πολιτικής, διεθνείς συγκρίσεις και έρευνες κοινής γνώμης. Στην ενότητα 6 εξετάζουμε τις αξίες και ιδέες που αποτυπώθηκαν στον θεσμικό κορμό της χώρας (Σύνταγμα κλπ.) και στην ενότητα 7 συγκεκριμένες περιοχές πολιτικής ως *case studies* για να διεισδύσουμε στο πολιτισμικό μας υπόβαθρο. Πολιτισμικές παράμετροι αναδεικνύονται παντού (στις σχέσεις με την ΕΕ, στη δράση των κοινωνικών ομάδων, στις περιοδικές μεταρρυθμίσεις, στους επίσημους θεσμούς, στις εφαρμοσθείσες πολιτικές) και σε επιλεγμένες περιοχές (παιδεία, δημόσια διοίκηση, κοινωνική ασφάλιση, κανονιστική ρύθμιση, χωροταξία, ΔΕΚΟ). Οι πολιτισμικές παράμετροι καθόρισαν εντέλει προόδους και υστερήσεις. Η αναδρομή συμβάλλει στο να απαντηθεί το ερώτημα αν η Ελλάδα συγκλίνει προς το δυτικό πολιτισμικό πρότυπο (αμάλγαμα αξιών και ιδεών). Η ενότητα 8 περιλαμβάνει σύνοψη όλων των προηγούμενων.